

Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában

Déry Tibor egyike volt azon keveseknek, akik még József Attila életében felismerték költészetének korszakos jelentőségét. A húszas és harmincas évek fordulóján közeli, baráti kapcsolat alakult ki közöttük, amely végigkísérte életüket.

E kapcsolat tartalmáról meglehetősen keveset tudunk, s azt is Déry jóvoltából. Például, hogy 1927-beli első találkozásuk eléggé sután sikerült; hogy barátságuk csak lassan alakult ki; hogy e közeledést alapvetően József Attila látványosan beérő költészete váltotta ki, amelyre az új barát egyre „fokozódó érdeklődéssel” figyelt; bár sűrű külföldi tartózkodásai nem tették lehetővé a folyamatos kapcsolattartást. E meglehetősen szakaszossá „sikerült” folyamatról Déry meghatottan vall az *Ítélet nincs* című életrajzi regényében. „...ha Németországból, Olaszországból, Norvégiából, Jugoszláviából, Bécsből, Mallorcáról, Erdélyből stb. hazatértem megpihenni, hozzá való szeretetem, mely távollétem alatt is tovább növekedett, mindig felkereste s meg is találta.” Majd együttléteik külső körülményeit is felidézi: „ilyenkor fél éjszakákon át jártuk vitatkozva az utcákat, befejezésül nálam is aludt.”¹

E viták, eszmecserék emlékei között talán nem érdektelen megemlíteni, hogy József Attila a nála tizenegy évvel idősebb baráttól tanulta annak az ősi pásztortáncnak a szövegét, amely rögtön megragadta, s amelyet utóbb a *Medvetánc* című kötete mottójául választott:

Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fujni.²

S Déry emlékezései között hangsúlyosan kell szólnunk arról a nekrológ gyanánt közölt írásról, amelyben a kortársak közül a legszenvedélyesebben vetette fel a kommunista mozgalom felelősségét József Attila elmagányosodásában, egyénisége felbomlásában: „ismét összeütkezésbe került a valósággal: ezúttal a nyomorult politikával. Úgy látta egy időben, hogy saját osztálya cserbenhagyta. Nyilvánvalóan tévedett, amikor egy párt vezetőségét azonosította egy osztállyal, türelmetlenségében gyenge volt s érzékeny a megpróbáltatásoktól, melyek már felmárták bőrét; de megrendítő, hogy mindig a legjobbak esnek áldozatul a politikának, s ha már a költő sorsa, hogy félreértsék, vagy legjobb esetben kihasználják, még annyi megbecsülést sem kap, amennyi Minos áldozatainak kijár.”³

Mit tud a tárgyi filológia – Déry e két megnyilatkozásán kívül – e kapcsolat részleteiről? Egy nemrég közzétett levelén kívül – amelyre dolgozatunk végén még visszatérünk – meglehetősen keveset. Levelezésük – ha egyáltalán volt

¹ DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*. Bp., 1969. 469–470.

² Uo. 466.

³ DÉRY Tibor, *Emlékiül.* Szép Szó, 1938. jan./febr. 21. sz., 43., és Uő., *Botladozás*. 1. köt. Bp., 1978. 585–592.

ilyen – lappang. Viszont Déry hagyatékában ránk maradtak a költő neki dedikált kötetei: valamennyi, amely megismerkedésük után megjelent.⁴ Kapcsolatukat nemcsak e dedikációk „barátsággal” és „szeretettel” kifejezései jellemzik, hanem például az is, hogy a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötethez József Attila az abban megjelent *Dörmögő* kéziratát is ajándékba adja.⁵ S talán annak is jelzés-értéke van, hogy a *Külvárosi éj* megjelenése után a költő nem várja be a barát hazatérését. Megtalálja a módját, hogy kötetét még 1932 októberében eljuttassa Berlinbe.⁶

Míndez azonban együttvéve is meglehetősen sovány „bizonyító anyag”. S az sem dúsítja fel, ha megjegyezzük, hogy találkozásaik egyfajta rendszerességét Déry noteszeinek feljegyzései is alátámasztják; amelyek – az ismerősök sűrű címjegyzékei közt – megőrizték József Attila Margit körüti (1931) és Korong utcai (1935) lakásainak adatait.⁷ (Az 1928-as feljegyzések közül viszont még hiányzik a költő neve, ezzel is igazolva Déry későbbi állítását barátságuk fokozatos felmelegedését illetően.)

Míndez azonban csak a kapcsolattartás pusztá tényét támasztja alá. Együttléteik tartalmát és művészi hozadékát csak közvetve tudjuk kikövetkeztetni, méghozzá Dérynek azokból a műveiből, amelyek közvetlenül is megjelenítik egybecsengő gondolkodásuk és ízlésük közös „konkordanciáit”.

A művekben megjelenített alakok „érzéki ereje”

Bár nekrológiában Déry József Attila költészetének méltatását a „tudósabb kezekre” bízta, egy bekezdésében mégis szót ejt a költő írásművészetének arról a vonatkozásáról, amely – a jelek szerint – a legerőteljesebben érintette: „Valahány versét megmutatta, bebizonyosodott, hogy költészete épp [...] az esendő testtől, a tapintatos, ismeretlen s nagy háttértől kapta reliefjét. Versbeli alakjainak *érzéki erejük van*. [Kiemelés – B. F.] A térben mozognak, kicsattanón töltik ki három kiterjedésüket, tapinthatók, ragyognak.”⁸

E szövegkörnyezetből az „érzéki” jelzőt szeretnénk kiemelni, amely arról tanúskodik, hogy Déry a költő írásművészetéhez filozófiai aspektusból közelít, s bár csupán megjelenített „alakokról” szól, megállapítása a versekben megidézett *teljes* tárgyi valóságra vonatkozik. Ilyen értelemben József Attila érett költészetének valamennyi emberi és természeti „alakja” a konkrétságnak, az egyediségnek oly magas fokán áll, amely korábban nem volt jellemző elődjeinek költészetére. Amelynek természeti leírásai például alapvetően a versíró lelkiállapotának a tükrévé vagy valamely jelképrendszer alárendelt részévé váltak; de, ha tárgyszerű

⁴ Valamennyi a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának állományában: Nincsen apám, se anyám (B 26.799 – P), *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* (B 26.800 – P), *Külvárosi éj* (B 26.801 –), *Medvetánc* (C 8673 – P), *Nagyon fáj* (B 26.802 – P).

⁵ *József Attila kéziratai és levelezése*. (Katalógus) Összeáll. M. RÓNA Judit. Bp., 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum. 63. (Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusai I.)

⁶ A kötetet minden valószínűség szerint az író öccse, Georgi vitte Berlinbe, akit Déry 1932 áprilisától pedagógiai céllal kihozatott maga mellé a német fővárosba, s aki azonban októberben rövid időre visszautazott Budapestre. A hazautazás tényéhez l. az írónak a mamához írt, 1932. okt. 23-i keltezésű levelét. (PIM Kézirattár)

⁷ Margit krt. 46., és Korong u. 6. – az 1931–1937. évek feljegyzéseit tartalmazó noteszben. (PIM Kézirattár, Déry-hagyaték 64. egység.)

⁸ L. 3. jegyz.

megjelenítésre törekedtek is, mérsékelt módon jutott kifejezésre egyszerűségük, megismételhetetlenségük.⁹ József Attila tájverseiben – 1929-ben és azt követően – egyre erőteljesebben jut szóhoz a részleteknek a szemléltől független és önálló léte, egyedisége; amelyek az érzéki teljességnek ebben a ragyogásában ugyan kapcsolatba kerülhetnek, sőt kell is, hogy kerüljenek a létezés társadalmi vonatkozásaival vagy akár a versíró lelkiállapotával, s ebben a minőségben akár hasonlatok, allegóriák, vagy jelképek részeivé válhatnak. Ám ebben a minőségükben is változatlanul megőrzi embertől független, ha úgy tetszik „dehumanizált” létezésük visszfényét.

Ez az „érzéki erő” még az olyan egyszerű jelképnek szánt tájversben is jelen van, mint például az *Akácokhoz* (1929), de a bonyolultabb, az ösztönös természeti burjánzást és az emberi gyilkos célszerűséget szembeállító *Fák* (1932) címűben is; vagy a társadalmi és természeti létezés ellentmondásait és párhuzamait megjelenítő *Esik* (1929) képsoraiban; nem szólva a jóval későbbi *A Dunánál* (1936) bevezető szakaszairól, amelyek csupán egy szélesebb távlatú gondolatsor „felvezetéséül” szolgálnak.

Természetesen a költő nem a tudós szenvtelenségével írja le a külvilág jelenségeit: azok – egyéni látomásmódjának és vonzalmainak „torzításában” jelennek meg verseiben; amelyekben bizonyos ismétlődő motívumok teszik érzékelhetővé alkotójuk sajátos világvélelétét. József Attila tájverseiben részletező statisztika nélkül is megnevezhetők azok a leggyakrabban előforduló motívumok, amelyek költészetének e korszakát meghatározták. Ilyenek például a napszakok és az azokhoz kapcsolódó természeti folyamatok: a nappal, a napsütés, az éjszaka, a holdvilág, a hőség és annak hangsúlyozott ellentéte a fagy; az úgynevezett elemek és azok különféle megjelenési formái: a víz, az eső, a köd, a füst. Legyen szabad eltekintenuünk a terjedelmes elemzéstől, s csupán néhány verscímben utalni a felsorolt motívumkörök előfordulására – az *Esik* (1929), a *Füst* (1930), a *Nyár* (1930), a *Fagy* (1932), a *Külvárosi éj* (1932), a *Holt vidék* (1932), a *Téli éjszaka* (1932), *A város peremén* (1933), vagy az *Elégia* (1933) szövegeiben. (A motívumokat folytathatnánk a természeti folyamatokat megjelenítő és minősítő jelzőkkel és színekkel, valamint a városi lét sajátos jelképeinek, jelzéseinek: a kék, a piros, az ezüst, a vas, a tűzfalak, a vonatfűtő stb. felsorolásával. Ehelyütt azonban meg kell elégednünk pusztán felvillantásukkal.)

A fentiekben nagyon vázlatosan és nagyon szűkszavúan jellemzett szemléletbeli és művészi vonatkozások meglepő erőteljességgel jutnak érvényre Déry Tibor 1933-ban megújuló prózai munkásságában is. József Attila költészetének közvetlen hatására? Avagy Marx, Bergson és Heidegger közvetve megismert nézeteinek következtében? Nehéz határozott választ adni. De elolvasva a *Szentől szembe* című kistrilógia téli havazásának,¹⁰ vagy a Berlin melletti Müggelsee éjszakájának¹¹ a leírásait, amelyekben viszontlátjuk az imént felsorolt motívumok többségét, hajlunk arra, hogy a hatás meghatározó hányada József Attilától származik.

Mivel irodalmi köztudatunknak csak a perifériáján él Dérynek ez az alkotása, legyen szabad állításunk alátámasztására egy bekezdésnyit idézni a benne található prózai „tájversek” egyikéből (felkiáltójelekkel emelve ki a József Attila-i motívumokat).

⁹ A költő „új tájverseiről” l. SZABOLCSI Miklós, *„Kemény a menny.”* Bp., 1992. 402–403.

¹⁰ DÉRY Tibor, *Szentől szembe*. Bp., 1945. 191–193.

¹¹ Uo. 130–139.

„Önkénytelenül a fűre lépett, [ti. Ernszt a kötet egyik főszereplője; a későbbiekben még szót ejtünk róla], mert a sétány kavicsa túl hangosan csikorgott. Még tavalyi fű volt, a szálak rozsdásak, hegyük letöredezve s nedvesen, arccal lefelé feküdtek a talajon, mintha a tavaszi föld belseje felé hallgatódznának. Hervadásuk íze kesernyésen szállt fel a földről, de alóla már érezni lehetett a feltörő, még láthatatlan új fű szagát, mint ahogy a várandós fiatal anya testén kiűt a méhében elrejtett csecsemő ibolyaillata. Egy-egy bokor alján tenyérnyi hó feküdt még; sárgán sziporkázva, ahol holdfény [!] érte, mint elejtett világos rongy [!] az árnyékban. Az éjjeli szellő, amely hangtalanul húzott el az ágak között, egész meleg volt s ahol nem sütött a hold [!] még melegebbnek hatott; vízszagot [!] hozott a Müggelseerről s mintegy szárnyai hegyén, alig érezhetően egy kis füstízt [!] a pályaudvar felől, amely a tó túlsó partján állott. A kerten túl, a fák fölött, ahol a magas vasúti töltés húzódott a ködben, egy órház állt s keskeny vonalával kettévágta a hold tányérját [!]; jobbról-balról egy-egy jegenye zárójelbe fogta a hallgató tájat, mintha meg akarná őrizni csendjét a kétoldalt folytatódó város hosszú mondatának közepén. Egy denevér repült el a hold [!] előtt. A szél [!] egy újabb hulláma megint új illatot hozott: mandulafa virágzott a szomszéd kertben, egy fűvel benőtt térség közepén, amely az erős holdsütésben [!] a magasba emelte a fát s mint egy ezüsthabos golyót, mint egy csillogó [!] szappanbuborékot a hold [!] felé fújta. Messziről, a faszor végéről egy éjjeli [!] madár boldog kiáltása hallatszott.” (81–82.)¹²

Az idézet végén szereplő ezüst szín közös előfordulásáról egy másik dolgozatunkban már korábban értekezünk.¹³ Ám a további párhuzamokat is hosszan sorolhatnánk tovább – mondjuk: annak az elemi erejű esőnek az „érzéki” megjelenítésével, amely egy 1919-ről eltervezett regénytörredékben található,¹⁴ s amely utóbb *Esőben* címmel jelent meg a *Szép Szóban*,¹⁵ s szerintünk közvetlen vérrokona a költő 1929-ben írt s már említett *Esik* című versének;¹⁶ a ködnek azzal a városképpel „alakító” gomolygásával, amellyel *A befejezetlen mondat* indul, vagy a napfénynek azzal a szinte anyagivá váló s ugyanakkor napszakonként változó jelenségsorával, amely az általa fénybe borított kertnek és tájnak is folytonosan változó arculatot kölcsönöz (a regénynek ugyanebben, az első kötetében).¹⁷

A természetnek ez az önelvű, elemi megjelenítési módja nem múló divat Déry prózájában. Átnyúlik a negyvenes és ötvenes évek fordulóján a *Felelet* első két kötetébe: elég, ha a Gödöllő és Pest között tomboló vihar leírására emlékeztetünk, amelyben Kópe Bálint vívta a küzdelmet az elemekkel – és lelkiismeretével;¹⁸ vagy a Duna nagyvonalú és méltóságos hömpölygésének a képsorai, amelyek Bálint megnyugodott lelkiállapotának a háttérül szolgálnak,¹⁹ s amelyek közvetlen előképét József Attila *A Dunánál* című költeményének első versszakáiban

¹² Idézeteink a mű 10. jegyzetben leírt kiadásából valók. Itt és a továbbiakban az oldalszámokat az idézetek végén közöljük.

¹³ BOTKA Ferenc, József Attila-i párhuzamok. Új írás, 1989. 1. sz. 97–110.

¹⁴ Cím nélküli töredék a PIM Kézirattárában (Déry-hagyaték 64. egység.)

¹⁵ Szép Szó, 1937. okt., V. Köt. 18. sz. 218–235.

¹⁶ Elemzését l. SZABOLCSI, i. m. 9. jegyz. 404–408. – A szerző József Attila versét párhuzamba állítja SZABÓ Lőrinc *Esőben* c. költeményével. – Érdeemes lenne ilyen célból az összehasonlítás ILLYÉS Gyula *Esti záporával* is, az 1931-ben megjelent *Sarjürendek* c. kötetből.

¹⁷ Az 1947-es kiadás 2. fejezetében: 63–66.

¹⁸ *Felelet*. Bp., 1952. II. köt. 1. fejezet: 21–25.

¹⁹ Uo. 4. fejezet: 224–227.

látjuk. De tettenérhetjük Déry művészetének ezeket az „érzéki erejű” megnyilvánulásait *Niki* című kisregényében – s még a börtönben írt *G. A. úr X-ben* világában is: a romlásnak és pusztulásnak azokban a képeiben (üres tűzfalak, málló vakolat-darabok, terjengő penészfoltok, rozsdás dróthuzalok, vashulladékok stb.), amelyek *A város peremén* és az *Elégia* motívumrendszerére vezetnek vissza.

A kötet előszava egyébként közvetlenül is megfogalmazza Déry természetlátásának krédóját, amely ugyan valaha József Attila költészetéből nyert ösztönzéseket, de utóbb – több oknál fogva – annál tárgyyszerűbbé, s egyben ridegebbé is vált. A természetet az író ekkor már szembeállítja az emberi társadalommal, mivel abban (ti. a természetben) úgymond „nincs sem rend, sem szabadság, csak egymást ellensúlyozó burjánzás és pusztulás”.²⁰ E kötetben s az azt közvetlenül megelőző művekben a táj, a külvilág már nem csupán a maga „érzéki erejében” jelenik meg előttünk, hanem – a részletek pompája ellenére – a maga szenttelen elidegenítettségében; olyan háttérként, amely aláhúzottan emeli ki az ember kiszolgáltatottságát, „világba vetettségét”, s valahol közvetlenül is érintkezik az egzisztencialista próza illékony övezeteivel. (Igaz, e viszonylag rideg képet enyhíti, bár lényegét semmiben nem érinti az öregkor „őszikéinek”, köztük az *Itélet nincs* lágyabb és líraibb látásmódja.)

Egy mottó és egy mű üzenete

(A *G. A. úr X-ben* mint a József Attila által megálmodott „rend” ellenutópiája)

A „rend” József Attila világmépeinek egyik központi kategóriája. Pozitív formáján a társadalmi berendezkedésnek azt az eszményi állapotát érti, amelyet – elgondolása szerint – a szocializmus eszméi alapján a negyedik rend fog majd megvalósítani. Érdemben először *A város peremén* (1933) záróképei közt szól róla – a fogalomba beleértve a sorsát szuverénül alakító egyes ember ideálját is:

Míg megvalósul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

De a költő felvillantja a „rend” pozitív formájának ellenképét is – kora társadalmának „falánk erkölcsi rendjét”, amelyet a tulajdon érdekmegosztó „palánkjai” szabdalnak részekre (*Elégia*, 1933), s amely a maga tiltásaival egyben a szabadság ellentéte is (*Világosítsd föl*, 1936). (A „rend” e negatív tartalma jut kifejezésre egyébként Illyés Gyula *Rend, béke* című költeményében, illetve az 1937-ben megjelent *Rend a romokban* című kötetében is.)

A „rend” e kettős arculatának párhuzamát a legegységelműbben József Attila *Levegőt!* című versében figyelhetjük meg, amely a korabeli társadalmi állapotokkal

²⁰ *G. A. úr X-ben*. Bp., 1964. 5.

azonmód szembeállítja a jövő eszményiként elgondolt emberének és társadalmának álmát – s amelyben immár a „rend” kiegészítő, sőt egyenrangú fogalom-párjaként megjelenik a „szabadság” is:

Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép komoly fiadat!

Déry írói világgépének központi kategóriájaként a „szabadság” *Niki* című kisregényében jelenik meg. Az író ennek a fogalomnak segítségével írja körül kutya-szereplőjének természetes állapotát; s annak (ti. a szabadságnak) a hiányával, illetve elvesztésével magyarázza *Niki* idő előtti pusztulását, elmúlását.

De vizsgáljuk a „rend”-re és szabadságra való utalást az író börtönben írt ellenutópiájában, a *G. A. úr X-ben* is, méghozzá rögtön az előszóban. Amelyet, mint köztudomású, utólag, a megjelentetés előfeltételeként kellett a szerzőnek előrebocsátania, hogy „megindokolja” és „megmagyarázza” könyve sötét világát – s azt a kapitalista társadalmi rend bírálataként tüntesse fel.

Hogy ez nem ennyire egyértelmű, ahhoz elég néhány oldalnyit beleolvasnunk a szövegbe, amelynek kritikai éle legalább oly mértékben irányul a szocializmus szovjet típusú gyakorlata, mint korunk fogyasztói társadalma ellen. Hogy a kritika hangsúlyát Déry hova helyezi, abban viszont József Attila mottóként kiemelt sorai segítenek eligazítani. Azzal ugyanis, hogy Déry a *Levegőt!* zárversszakának három utolsó sorát helyezi műve homlokterébe, egyben sajátos „üzenetként” is előlegezi a könyv tartalmát: hogy arról kíván szólni, mi valósult meg azokból a társadalmi eszményekből, amelyek József Attila jövőképét alakították? Ennek a rejtőzködő, ha úgy tetszik: ezopusi „üzenetközvetítésnek” az eszközeit látjuk a kikenyszerített előszónak azokban a mottóhoz kapcsolódó kérdésfeltevéseiben is, amelyek a felvetett fogalmak összefüggését variálják: „Így hát igaz volna, hogy a szabadság szüli a rendet? S nem a rend a szabadságot?” Vagy egy bekezdéssel később „Rend szabadság nélkül? Előbb-utóbb felrobban.” (Engedtéssék ezt az 1956-ra történő utalásként értelmeznünk – B. F.) „Szabadság rend nélkül?” Az író a válaszokat nyitva hagyja, s az olvasóra bízva továbbgondolásukat.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt a feltételezésünket, hogy az egykori álmok és a jelen szembesítésének keretjében József Attila, a jó barát s a szocialista eszmék elkötelezettje nem csupán a mottóként választott idézetben, hanem bizonyos értelemben a kötet főszereplőjeként is jelen van. Ha úgy tetszik: ő is benne van a X.-beli állapotokat megismerő *G. A. úr* alakjában, s vele együtt éli át – évtizedekkel halála után – a költészet és valóság új és tragikus konfliktusait.

G. A. úr ugyanis nem azonos azzal a Gross Andorral, akiről a bevezető szól. Nem kétséges, Dérynek valóban volt egy ilyen nevű diákkori barátja. Az ugyancsak a börtönben papírra vetett életrajzi feljegyzéseiben meg is rajzolja annak élettörténetét. Ez bizonyos pontokon érintkezik a regénybeli *G. A.* életével: az érdekelt valóban a Markó utcai gimnáziumba járt, érdeklődött a képzőművészet

íránt, s utóbb tisztviselőként kereste kenyerét.²¹ Ám ez az igazi Gross Andor sohasem lakott a Dohány utcában, s főleg nem abban a helyiségben, amelynek „egyetlen kis ablaka a világító udvarra nyílt, mely több sötétséget engedett be, mint fényt, nappal is égetni kellett benne a villanyt. Valamilyen érthetetlen okból az ablakot sűrűn fonott drótrács fedte be, mint némely börtönablakot”. Az „igazi” Gross Andor a Zoltán utcában lakott. Az imént leírt környezet viszont az író celláját példázza, ahol regénye készült. Az igazi Gross Andor érdeklődött a festészet iránt, de diákkorában a Műcsarnok nem fogadta el s nem állította ki festményeit; bizony közepes tanuló volt, s nem rendelkezett „roppant emlékezőtehetséggel”, s nem „szívta fel” „a legnehezebb tananyagot egyszeri olvasásra”. Nem járt sohasem Párizsban, s nem úgy tanult meg franciául, hogy a Kelemen-féle kis kéziszótárt betűrendben bevágta. Ezek az életrajzi motívumok: a korai publikálás, a ragyogó emlékezet s a francia tanulásnak e szokatlan módja – József Attila életrajzához tartoznak. Jelezve azt, hogy a Déry alkotta G. A. összetett személyiség: Gross Arnold – a tényleges alteregón túl egyben az író, sőt a korán eltávozott költő összetett tükörképe is. E fikció segítségével sikerült végül is egyetemessé tágítani a regény horizontjait, amely ilyenformán sajátos számvetés is az egykori fényes eszmék szembesítéséről – a megvalósításukat ígérő gyakorlattal.

Germon, a „neuraszténiás forradalmár”

A politika sűrűjébe érkezünk amely harminc évvel korábban legalább oly mértékig áthatotta a két barát együttléteit, mint az írói mesterség gondjainak megtárgyalása. Az *Ítélet nincs* „irodalom s kommunizmus problémái” kifejezéssel közvetlenül is megnevezi e kérdéskört, amelyről, úgymond „bár vitatkoztunk, de nagyjából egyetértettünk”.²²

Ilyen vitákra és mozgalmi „tapasztalatcserére” minden bizonnyal 1932/33 fordulóján is sor került.

Mindkettőjük életében fontos időszak ez! Déry december 28-án hazatért több mint másfél éves berlini tartózkodásából, s már készülődött Dubrovnikba, hogy ott megírja a *Szemtől szembe* című kistrilógiáját a német ellenállás tragédiájáról. József Attila már túl volt lelkes pártmunkás korszakán. Nem olvashatta ugyan még a Társadalmi Szemle februári számának lekezelő kritikáját a *Külvárosi éj* című kötetéről.²³ De a *Sarló és Kalapács*ban már lefaszították,²⁴ érzékelhette a Valóság fanyalgó fogadtatását,²⁵ a személyével szembeni lassú elhidegülést és intrikát, aminek a *Bánat* című versében hangot is adott, s már a pszichoanalízis felé is megtette első lépéseit.²⁶ Déry viszont beszámolhatott neki Hitler előretöréséről, a

²¹ DÉRY Tibor, *Börtönnapok hordaléka*. Bp., 1989. 63–68.

²² L. 1. jegyz.

²³ PAKOZDY Ferenc, *Külvárosi éj. József Attila újabb költeményeiből*. Társadalmi Szemle, 1933. febr., 2. sz. 87–88., és *Kortársak József Attiláról*. Bp., 1987. 1. köt. 294–296.

²⁴ L. *A magyar proletáriródlom platformtervezete*. Sarló és Kalapács (Moszkva), 1931. jún., 6. sz. 50–56., *József Attila összes művei*. III. *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. S. a. r. SZABOLCSI Miklós. Bp., 1958. 429–439., továbbá: *Kortársak József Attiláról*. S. a. r. TVERDOTA György. 1. köt. 221–222.

²⁵ A folyóirat egyetlen száma 1932. júniusában jelent meg.

²⁶ L. VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In „Miért fáj ma is.” Az ismeretlen József Attila. Szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Bp., 1992. 229–258.

küszöbön álló fasiszta hatalomátvételtől s a német kommunista párt azon elképesztő „taktikájáról”, amely az „ösellenség”, a szociáldemokrácia ellenében még a csörtető barna erőkkel való összefogást is megengedhetőnek tartotta.

Miért tételezzük fel ilyen határozottsággal kettőjük e találkozásának részleteit? Egyszerűen azért, mert az imént felsorolt problémák kivétel nélkül tapinthatóvá válnak a *Szemtől szembe* alakjaiban: Ernsztben, a szektás pártvezetés képviselőjében, Hintzében, Déry alteregójában – és Germonban, a „neuraszténias forradalmárban”...

„A mi életünkben nincs hely más kötelékre, mint erre az egyre itt!” (15.) – mutat Ernszt már a kötet első lapjain a falon lógó Lenin képre. Ezt a céltudatosságnak alárendelt önkorlátozó magatartást később így részletezi: a külvilág eseményeivel szemben „indulatainkat be kell húzni, összegyűjteni; elzárni előlük a világ száz részéből kilencvenötöt, s a maradékot, azt, amit magunkhoz válogattunk, mint mágnes a fémeket, azt élni kell teljes szenvedéllyel.” (21–22.) Talán mondanunk sem kell, hogy ezzel a racionális magatartással Ernszt nem fogadta bizalmába a mozgalomhoz csatlakozott, de nagyiparos családból származó Hintzét, akit meggyőződése állított a munkásügy mellé. „Meggyőződés? – kérdőjelezi meg Ernszt ezt a választást –, én azokkal szeretek dolgozni, akiknek érdekük is van a munkában, akinél duplán be vagyok biztosítva... Lehet, hogy életemben lemaradok húsz, vagy harminc használható idealistáról. De én nem félek ettől a tévedéstől. Húsz, vagy harminc emberrel kevesebb, de biztonság!” (107.) Majd később: „Nekünk dolgunk van, nem is mindig gusztusos, de a mi dolgunk... bízd rá azokra, akikre tartozik!... (109.)

Ernszt ugyanilyen határozottsággal határolja el magát a mozgalomba már beépült, de ugyanakkor érzékeny Germontól, akitől távol áll a rideg célszerűség, valamiképpen a költészet is szerepet játszik életében (182.), egy bizonyos helyzetben kétségbeesett küzdelmet folytat gyötrő álmaival, s aki a szerelmével eltöltött lebegően szép platói együttlét után kijelenti: „Két dologban hiszek: a szabadságban és ebben a lányban; egyik sem csal meg. A kettő mögött járok s a hullámok eddig mindig szétváltak előttem, mint a Vörös tenger. S ha előbb elmerülnek, semmint elérném őket, legalább tiszta volt az életem.” (70.)

Jegyezzük meg jól Ernszt ezzel kapcsolatos ítéletét: „Vannak közöttünk férfiak, akiknek fejlődéséhez múlhatatlanul szükséges egy reménytelen szerelem, s akiket fel kellene akasztani egy nappal, mielőtt a forradalom diadalmaskodik.” (20.) Majd más megfogalmazásban: „Vigyázz, ha egyszer később dolgod lesz ezzel a fajtával: a neuraszténias forradalmárral, akit semmiféle valóság nem elégít ki. Mint mikor autón jársz a ködben s minden útmenti bokor egy kísértet, míg meg nem fogod a reflektorral, a Germonok is kísértetek között járnak, minden lépésük a valóság felé csalódás, s csődöt mondanak, ha eloszlik a köd.” (20.)

Az idézetek önmagukért beszélnek, s úgy véljük, nem szükséges didaktikusan is összevetni Germon alakját József Attila személyiségével és tapasztalataival; amelyek – Déry jóvoltából – még elszennvedőjük életében szépirodalomná lényegültek. (S mindehhez talán nem érdektelen azt sem hozzátennünk, hogy a költőnek ezt, a *Szemtől szembe* történetébe ágyazott portréját érezzük hitelesnek, s nem azt a torzképet, amelyet az ugyancsak kortárs Reményik Zsigmond rajzolt róla a *Költő és valóság* című kötetében.)

A megismert összefüggésekből elsőként az a kézenfekvő „tanulság” látszik legegyszerűbben kimondhatónak, hogy e kapcsolat tevékenyebb szereplője, meghatározó fele a költő volt; hogy tekintetbe véve József Attila személyiségének és műveinek kisugárzását – végül is barátságuk „haszonélvezőjét” az így nyert indítékokat alkotássá lényegítő idősebb barátban látjuk.

S talán azt a feltételezést is megkockáztatjuk, hogy az utóbb túl „vonalasnak”, sőt „szektásnak” tartott író (egyesek még *A befejezetlen mondat* koncepcióját is szektásként jellemezték)²⁷ döntő módon József Attila példája ösztönözte a messiánisztikus magatartás és a szektáság kritikájára és felülvizsgálatára; hiszen a *Szemtől szembe* felidézett részletei talán érzékeltetni képesek: Dérytól mennyire távol állt (már 1933-ban) a kommunista mozgalom – külsőleg konspiratív motívumokkal indokolt – gyakorlata, amely csírájában magában hordozta az önpusztító diktatorikus elemeket.²⁸ (A Dubrovnikban írt kistriológia végeredményben ugyanabban a gondolatkörben fogant, mint József Attila sok vitát kavart *Az egységfront körül* című cikke.²⁹)

A másik következtetés már valamivel tágabb összefüggéseket érint. Hosszú évekkel ezelőtt vetődött fel az a gondolat, hogy József Attila munkássága nem magányos csúcs a húszas-harmincas évek lírájában, hanem szélesebb vonulat része.³⁰ Annak idején felsorakoztatták mellé Forgács Antal, Lukács László, Salamon Ernő, Zsigmond Attila rokon költészetét, igaz: „tapintatból” és egyéb megfontolásokból kihagyva ebből a névsorból Illyés Gyulát és kettőjük költészetének érintkezési pontjait.

Talán itt lenne az ideje, hogy a tények ismeretében az eddiginél nagyobb hangsúllyal szóljunk József Attila és Déry Tibor munkásságának párhuzamairól is. Az összevetésben akár a pályakezdésig is visszanyúlhatunk: a Nyugat indításaitól az expresszionizmus „kalandján” át a szürrealizmus „makacsabb” vonzásaig. S hasonló motívumok állnak művészetük „letisztulása” és legfőképpen politikai elkötelezettsége mögött is. Ezen a ponton azonban rá kell mutatnunk, hogy Déry lassabban, s esetenként József Attilánál naivabban és megkésetten vonja le politikai következtetéseit. Mint láttuk, észleli a kommunista mozgalom tehertételeit és zsákutcait, ám a harmincas években még nem közeledik egyértelműen a szociáldemokrácia felé. S ugyanígy viselkedik 1945 után is, annak ellenére, hogy a KMP nem vállalja *A befejezetlen mondat* kiadását, sőt őt magát sem. Igaz, ezt követően néhány lelkes és naiv év következik – József Attila 1930–31-beli elkötelezettségére emlékeztetve –, de ő is megkapja idejében a maga Társadalmi Szemle-beli „kritikáját” a *Feleletről*, hogy 1957-es elítéléséről most ne is szóljunk.

Kettőjük megítélésének párhuzamát Déry maga is érzi, s egy 1946-ban írt magánlevélben el is panasolja azt Lukács Györgynek: „A párthoz való viszo-

²⁷ LUKÁCS György, *Levél Németh Andornak Déry Tibor regényéről*. Forum, 1948. jan., 1. sz. 40–49., és Uő., *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp., 1970. 520.

²⁸ *A befejezetlen mondat* szektáságának megkérdőjelezését l. BOTKA Ferenc, *Újraolvasott klasszikus*. C.E.T. 1994. jan./febr. 1. sz. 82–99.

²⁹ *Az egységfront körül*. Új Harcos, 1933. máj., 3. sz. 38–44., és *József Attila összes művei*. III. köt. 1958. 140–147. Ugyanott a cikk visszhangja is: 362–374.

³⁰ PÁNDI Pál, *Elsülyedt irodalom?* Népszabadság, 1958. jún. 1. 129. sz. 7–8., és Uő., *Elsülyedt irodalom*. Bp., 1963. 13–14.

nyomban kísérteties pontossággal ismétlődik meg az, ami József Attilával történt. Beszélhetek róla, több joggal, mint akárki más, mert haláláig meghitt barátom volt, s többet tudok életéről, mint bárki azok közül a pártban, akik most olyan élveteg diadallal tenyerelnek rá – utólag. Tudom, hogy élete végéig nem heverte ki a párt részéről ért sérelmeket, értékének fel nem ismerését, a vállveregető, fölényesen oktató hangot, az ostoba kritikát s végül a mellőzését az Oroszországba utazott írók kiválasztásában. Teljesen elfordult a párttól, de még magától a mozgalomtól, sőt a marxizmustól is, s nemcsak sértődöttségében, hanem, mert úgy vélte, hogy nem lehet igaz az az eszme, amely ennyire tökéletlenné válik, mihelyt meg akar valósulni...” Majd később: „Pontosan az történik velem, mint József Attilával. Ugyanolyan ostoba, értetlen kritikák a pártsajtó részéről, a szemmérték hiánya az értékelésben, teljes vakság írói, tehát pártjelentőségemmel szemben, mellőzés minden téren...”³¹

Alig telik el tíz esztendő, Déry is bejárja azt az utat, amelyre József Attila pályázásában utalt. A G. A. úr X-ben s nemkülönben a *Napok hordalékainak világa* elkeseredett, sötét képet rajzol a jövőről. S nem csupán megváltozott politikai meggyőződése következtében. A század második felének technikai és civilizatorikus változásai sajnos nem adnak semmi okot az optimizmusra.

„Kész lenne a leltár?” – Távolról sem, éppen csak vázlatát kíséreltük meg felrajzolni. József Attila és Déry Tibor munkásságának további elemzése még számos érdemes felismerést ígér.

Botka Ferenc

³¹ L. Mozgó Világ, 1985. ápr., 4. sz. 7–9. ZOLTAI Dénes bevezetőjével.